

ПОХОДИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ЗНАМЕНІТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1648 – 1654

Ю. В. Сорока
Походи Богдана
Хмельницького. 1648–1654
Серія «Знамениті
події історії України»

предоставлено правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=4436502

Фоліо; Харків; 2012
ISBN 978-966-03-5167-7

Аннотація

Походи 1648 р. Богдана Хмельницького, та особливо його перемоги під Жовтими водами та Корсунем, створили умови для формування самостійної Української держави – Гетьманщини. Перемога під Зборовом примусила поляків підтвердити старовинні права українського козацтва і таким чином заклала підвалини української державності. Однак поразка під Берестечком і наступні тяжкі битви з польським коронним військом довели неможливість збереження Української держави тільки силами українців, що й призвело до рішення, яке було прийняте 8 січня 1654 року на Переяславській Раді, про підписання договору між Україною та Росією.

Содержание

Переднє слово	4
Дещо про військову тактику епохи пороху	10
На службі польських королів і європейських володарів	21
Напередодні пожежі	31
Кінець ознакомительного фрагмента.	37

Ю. Сорока

Походи Богдана Хмельницького

Переднє слово

«Застогнала земля під копитами тисяч коней. Здригнулася під колесами сотень важких возів, під ногами десятків тисяч бійців. А хмара куряви ще за кілька верст попередила перехожих і переїжджих на шляху, що назустріч їм йде велика сила. І ось нарешті авангард козацького війська з'явився перед захопленими очима тих самих перехожих у всій своїй красі й могутності, займаючи своїми підрозділами увесь видимий простір випаленого спекотним сонцем степу. Попереду, на гарячих конях, виїздила верхівка війська – сам гетьман і генеральна старшина: під хоругвами, бунчуками, значками й штандартами, під спів сопілок і бандур, що долітав від загону музик, надаючи руху гетьманського уряду урочистості, у супроводі одягнених у яскраві шати й блискучі обладунки гетьманських гвардійців. Десь там, серед пишної кавалькади козацької старшини, їхав верхи на арабських кровей коні той, хто усього рік тому змушений був покинути все нажите майно і утікати з України на Запоріжжя, рятуючи власне

життя. Тепер він не počувався вигнанцем. Тепер він став для своїх ворогів справжнім страхіттям, невмолимою караючою рукою, котра рано чи пізно впаде на голови усіх, хто посмів зневажати расу воїнів, що споконвіку боронили східні креси християнської Європи від навали мусульманського сходу й кочового півдня. По землі приниженої польською шляхтою України вів своє військо гетьман Богдан Зиновій Хмельницький.

За гетьманським почетом потяглися нескінченним потоком козаки. Пішими або комонними йшли вони, поділені на полки, сотні й курені. Утримували рівняння, доводячи, що є справжньою військовою силою, а не «натовпом гультьяйства», як їх намагалися представити деякі з недалекоглядних політиків у польській столиці. Чітко виконували команди своєї старшини, дивилися на зустрічний люд весело, помолодецьки. Палало літо 1649 року.

Тепер це вже були не ті кілька тисяч обірваних і озброєних абияк лугарів, степовиків і гайдамак, що прибігали півтора роки тому до Хмельницького з лісів та ущелин на берегах Дніпра, Бугу, Самарі та Конки. Роками жили ті люди в землянках, одягнуті в звірячі шкіри, вдовольняючись скудною їжею, але вільні мов вітер, згідно словам їх пісень, як писав про них Костомаров. Але зараз, одягнувшись в червону китайку й блакитне сукно та озброївшись сталевими обладунками й вогнепальною зброєю, вони немов переродилися. Позаду були перемоги під Жовтими Водами, Корсу-

нем і Пилявцями. Позаду залишилася зима 1648/1649 року, яку гетьман використав на впорядкування тисяч людей, котрі звідусіль бігли до нього, на те щоб озброїти їх, вивчити і перетворити на військову силу, під ударами якої захитається скоро сам устрій Речі Посполитої, чи не найвпливовішого гравця на європейському театрі початку XVII сторіччя.

Зараз маршем на захід крокували полки, котрі нічим не поступалися арміям малих і великих європейських володарів, а може й переважували декотрі з них у озброєнні, військовому досвіді й стійкості перед лицем ворога. Ліс увінчаних різнобарвними прапорцями списів здіймала над собою кіннота. І хоча це була не пресловута важка гусарія, що нею так бундючилася Річ Посполита, кожен козак мав доброго бойового коня, залізні обладунки, був озброєний, окрім списа, гострою шаблею, кількома пістолетами і рушницею, поєднуючи гарне озброєння з можливістю швидко маневрувати у бою, чим завжди вирізнялася козацька кіннота. Не відставала від комонних підрозділів й піхота – краса і гордість козацького війська. Гордо виступали мушкетери, одягнені в червоні каптани й червоноверхі козацькі шапки, поклавши на плече натерті до блиску мушкети й аркебузи. Весело поглядали з-під довгих чубів закуті в залізо кірас, шоломів та наплічників пікінери з довгими ратищами пік у руках. У багатьох арміях епохи пізнього Ренесансу за традицією, що пішла від часів панування лицарської кінноти середньовіччя, піхоті не надавалося великого значення. Не так

велось у козацькому війську. Тут піхотинці не раз доводили помилковість упередженого до себе ставлення. Смерчем мушкетного вогню з-поза виставлених у вагенбург¹ возів, або лісом пік зупиняли вони й змушували відступати найкращі підрозділи ворожого війська, щоб незабаром дати змогу власній кінноті кинутися у швидку контратаку, довершуючи цілковитий розгром ворога. Особливою гордістю Богдана була козацька армата,² що йшла в ар'єргарді війська. Власне, артилерія у козацькому війську, як і у всіх арміях того періоду, відігравала чи не найвизначнішу роль і раніше, але саме Хмельницький першим серед козацьких вождів реорганізував її і змусив працювати з найбільшою ефективністю, на яку його порівняно дрібнокаліберна артилерія була спроможна. Як же це вдалося гетьману? До геніальності просто – він відокремив армату від решти війська, перетворивши її на окремий підрозділ. Що давав такий крок? Найперше, це можливість командувати усією артилерією війська централізовано, чого не можливо було здійснити у випадку, коли гармати було нерівномірно поділено поміж гармашами різних полків. Крім того, гармати, що споконвіку перевозилися у козацькому війську на возах або важких кантарах (в залежності від їхніх розмірів), були значно модернізовані: вони отримали лафети й колеса, за допомогою яких подвої-

¹ Вагенбург – німецька назва рухомого табору з возів, яким, згідно з середньовічною тактикою бою, іноді оточували загони бійців.

² Армата (*застар.*) – артилерія.

ли, а то й потроїли свою маневреність у порівнянні з тим, коли запорізькі гармаші повинні були встановлювати незграбні лафети з міцних дубових дошок на заздалегідь приготованих майданчиках і напружувати м'язи, розташовуючи на них своїх «мідних панянок», котрі часто-густо важили десятки пудів. Натомість тепер за одним лише помахом гетьманської булави виносили швидкі коні козацьку артилерію у ті місця бойовища, де вона була найбільш потрібною, а гармаші, викотивши гармати на позиції, за лічені хвилини могли зробити залп, змітаючи лавиною картечі настирливих ландскнехтів або засіваючи градом ядер і розривних бомб поле, по якому мчала атакуюча ворожа кіннота.

За арматою, розтягнувшись на довгі версти, сунули вози військових обозів, забезпечуючи козацьке військо усім необхідним у поході. Везли хліб та інші припаси для харчування козаків, фураж для коней, порох, селітру й свинець для військових нужд, а також тисячі інших необхідних в поході речей. Переможна армія України, повсталій проти панування Речі Посполитої, прямувала на захід, щоб примусити заговорити про себе у королівських палацах Європи, ханських палатах у Бахчисараї й серед розкоші покоїв Високої Порти у Стамбулі. З чого ж усе починалося? Як зародилося у колисці козацтва Запоріжжі, а пізніше виплеснулося на простори України хвилею народного гніву те, що перекроїло мапи багатьох держав? Те, що змусило світ заговорити про козацький народ, котрий не схотів більше терпіти гноблення на

рідній землі, а голосно заявив про свої права на Україну. Як починалося те, що пізніше отримало назву Хмельниччина? Що ж власне відбувалося в Україні з весни 1648-го по 1657 рік, рік, коли великого гетьмана не стало? Давайте спробуємо у деталях роздивитися ті події, встановити напрямки руху козаків, місця їхніх перемог і поразок, довгі шляхи Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Зиновія Хмельницького, українського шляхтича гербу «Абданк».

Дещо про військову тактику епохи пороху

Але перед тим як ми перейдемо до опису битв і походів, котрі випали на долю Богдана Хмельницького, хотілося б зробити спробу більш детально пояснити читачеві, як воювали у ті часи, яке озброєння застосовували, яку тактику.

Чомусь в образотворчому мистецтві та у літературі склався стереотип козака-воїна, котрий, на мою думку, дещо відрізняється від реальності. Я маю на увазі зовнішній вигляд козака. Чи пам'ятає читач ті картини бойовищ, де зображуються битви козацького війська з поляками? Так, не буду сперечатися, зображення козака з молодецьки заломленою на потилицю червоноверхою баранячою шапкою, одягненого в оксамитовий каптан з відкинутими назад рукавами, що в'ються у скаженому чвалі, немов крила казкового птаха, виглядає романтично. Не менш романтично виглядає й вишивана сорочка на козакові, котрий заносить блискавку своєї шаблі над головою закованого в залізо польського жовніра. Скоріше за все, так і виглядали славетні запорожці – тільки не на полі бою! Якщо мислити логічно, чи міг незахищений обладунками вояк протистояти захищеному, отримуючи одну за одною перемоги? Звичайно ні. Чи могли полки козацтва перемагати важко озброєну кавалерію Речі

Посполитої, кидаючи назустріч гусарським списам вояків, чії груди були прикриті сукном та оксамитом, а голови лише хутром? Теж ні. Адже організація гусарських хоругв Речі Посполитої і їхнє озброєння мало змінилися від часів XIII–XIV сторіч, тобто від часів домінування на полі бою закутої у залізо з ніг до голови лицарської кінноти. До чого я веду? До того, щоб читач, уявляючи козацькі шеренги, вишикувані на полі бою перед лицем коронного війська, бачив перед очима не тих одягнених у свитини й вишивані сорочки чубатих парубків, яких з дитинства бачив на картинах, а вояків, озброєних згідно вимог свого часу: у металевих шоломах та місьюрках, в кірасах або кольчугах, з залізними наплічниками і наруччями. Інакше бути не могло – напевне усі пам'ятають, чим закінчився досвід кавалерійських атак червоної армії на гітлерівські танки. Якщо провести паралель, такий приклад буде найбільш доречним. На полі бою, де вирішуються долі володарів і держав, повинен царювати паритет у озброєнні, інакше кінець битви буде передбачений.

Що ж являли собою військові сили середини XVII століття, коли на арену європейської політики вийшов Богдан Хмельницький? На той час Річ Посполита, котра майже не зазнала збитків під час Тридцятирічної війни, була надзвичайно сильною у військовому відношенні державою. Традиційно, ще від часів раннього середньовіччя, основну військову силу Речі Посполитої складала кіннота, залишаючи піхоті на полі бою роль допоміжної сили. Красою і гордістю

польської кінноти були «крилаті» гусари. На відміну від решти європейських країн, в Польщі гусари не були легкою кіннотою. Навпаки, це була важко озброєна кавалерія, такий собі прообраз сучасного танкового корпусу. Кожний гусар мав на собі важку кірасу прикрашену залізними крилами, котрі здіймалися над головою вояка, закритий шолом, був озброєний пікою, мечем, шаблею або палашем та вогнепальною зброєю. Комплектувалася гусарська хоругва на зразок більш ранніх підрозділів лицарської кінноти – кожен гусарський «товариш» приводив з собою до війська від двох до десяти «пахолків», тобто людей, що служили особисто йому. Товариші, котрі були виключно шляхтичами, утворювали першу шеренгу наступаючих порядків гусарської хоругви, за ними шикувалися пахолки. Головною тактикою бою гусарської хоругви був удар піками на великій швидкості. За допомогою такого нехитрого, але напрочуд дієвого способу гусарські підрозділи, як свідчать сучасники, проходили крізь ворожі шиккування «як ніж крізь масло». Необхідно зауважити, що таку тактику польські гусари перейняли від європейської лицарської кінноти середньовіччя. Як відомо, удар тієї кінноти стримати було майже неможливо. Закуті у броню, верхи на велетенських конях породи дістріє, лицарі протягом сотень років домінували на полях битв.

Іншим різновидом важкої кінноти у Речі Посполитій були рейтари. Назву свою ці вояки отримали від німецького слова «рейтер», тобто вершник. Тактика бою рейтарських рот де-

що відрізнялася від тактики гусарії. Рейтари діяли переважно вогнепальною зброєю. Озброєні значною кількістю великих пістолетів, або бандолетів, як їх тоді називали, рейтари діяли ними під час бойового контакту з ворогом не менш ефективно, аніж гусари своїми пиками. Також на озброєнні рейтари мали різноманітну холодну зброю. Спочатку рейтарські роти на службі польської корони складалися виключно з німецьких найманців, але з часом у них почали служити й поляки. За традиційний чорний колір обладунків, а також за жорстокість на полі бою рейтари отримали назву «чорні дияволи», підтверджуючи її безліч разів горами ворожих трупів за собою.

Третім різновидом польської кінноти були драгуни. На відміну від попередніх двох, це була легкоозброєна кіннота. І хоча жупани й кільчасті панцирі драгун виглядали далеко не так пишно, як червоне сукно й срібло кірас на гусарах або лакована чорна броня рейтар, не варто недооцінювати ролі драгун як виду збройних сил Речі Посполитої. Перелік задач під час бою, що їх вирішували драгунські підрозділи, був досить численним. Ці вояки, а їх значною мірою комплектували саме з козацьких верств населення України, були досить універсальною військовою силою, спроможною протистояти важкій кавалерії або ворожій піхоті, здатною також на швидкі розвідки в глибокому тилу ворога, несподівані удари з тилу або флангів ворожого війська. Крім кавалерійських атак драгуни могли, спішившись, діяти і як піхотні підрозді-

ли (наприклад, обороняючи табір). Це теж вагомо збільшувало їх цінність на полі бою.

Піхота, як вже було зазначено вище, була у війську Речі Посполитої другорядною силою. Така традиція встановилася від часів раннього середньовіччя. В більшості європейських армій давно переглянули таке відношення до піхотних полків, але Річ Посполита, відрізняючись консервативністю, не поспішала реформувати свої збройні сили. Як правило, піхотні полки складалися з так званої обозної челяді, тобто хлопів, приведених до війська своїми панами, що несли службу в кавалерійських хоругвах і ротах. Звичайно, ці люди не могли похвалитися великим військовим вмінням або міцним бойовим духом на полі бою. Проте така піхота, завдячуючи своїй кількості, що часто-густо перевищувала чисельність решти війська, могла все ж виконувати певні задачі й домагатися перемог. Потрібно сказати, гонорова шляхта ніколи не вважала обозну челядь здатною на протистояння з ворогом і навіть не прилічувала десятки тисяч піхотинців до кількості свого війська. Завдяки саме такій манері вести літопис війн і битв Речі Посполитої, маємо іноді цікаві свідчення перемог польської зброї, коли, згідно з записів польських мемуаристів, коронне військо кількістю в 5–7 тисяч бійців отримувало перемоги над противником, який мав 20–30 тисяч війська лише тому, що ніхто не рахував десятки тисяч обозної челяді, яка приймала на себе ворожі атаки поряд зі своїми панами, б'ючись нехай не з великим

героїзмом, але з завзятістю змушених захищати власні життя людей. Окрім обозної челяді у складі коронного війська були й більш професійні піхотні підрозділи, що склалися основним чином з німецьких і угорських найманців. Ландскнехти, як називали таких найманців, були більш ваговою силою, аніж обозна челядь. Багато разів вони ставали у пригоді коронному війську не менше, аніж кіннота, обороняючи польовий табір або фортецю, зупиняючи ворожу кінноту на полі бою або переслідуючи розбитого ворога. Ландскнехти поділялись на озброєних вогнепальною зброєю мушкетерів і пікінерів, озброєних довгими піками. Як перші, так і другі були дуже ефективними під час відбиття ворожих атак: пікінери для протистояння атакам ворожої кавалерії, мушкетери... ну, здається, немає сенсу пояснювати, для чого потрібними були злагоджені залпи сотень мушкетів в обличчя атакуючого ворогу. Дуже ефективним був прийом караколювання, що його застосовували мушкетери для того, щоб компенсувати низьку швидкострільність вогнепальної зброї XVI–XVII сторіч. Полягав він у тому, що перша шеренга вишикуваних у каре мушкетерів, здійснивши залп, швидко караколювала, тобто відступала, крізь проміжки строю і шикувалася позаду останньої шеренги, заряджаючи зброю. Залп робила друга шеренга, після чого караколювала й вона – і так далі. Завдяки такій тактиці потужність вогню мушкетів, що потребували для заряджання близько хвилини (це у руках вправного стрільця!) і не відрізнялися здатністю поціли-

ти на відстані ста кроків у щось менше за батальйон солдат, ставала досить пристойною.

Тепер перейдемо до іншого роду військ, який у середині XVII сторіччя, стрімко модернізуючись і набираючи ваги, голосно заявляв про себе, як про найголовнішу силу на полі бою, за що згодом був прозваний ні багато, ні мало, а богом війни. Так, мова йтиме про артилерію. З'явившись ще кілька століть тому, вона на той час значною мірою позбавилась тих вад, що мала раніше – ненадійності, низької здатності до транспортування, величезної вартості й малої потужності. До кінця епохи Ренесансу артилерія набула такого рівня, що у корені змінила фортифікаційну науку й тактику бою. В польському війську більша частина пушкарів були найманцями з Європи. Вони вважалися окремою кастою у війську і оберігали секрети артилерійської справи від непосвячених. Гармати мали різні калібри, в середньому від 3–5 (фалькони та фальконети) до 20–25 сантиметрів (важкі осадні гармати та пищалі). Були також мортири, прообрази сучасних мінометів, інколи досить серйозних калібрів – 30–40 сантиметрів.

Кількість гармат у польському війську в різні часи була неоднаковою. В середньому це було 20–30 гармат, іноді, коли під знаменами коронних гетьманів збиралися великі реґіменти³(кількістю в 50–70 тисяч жовнірів), число гармат у війську могло доходити до сотні, а то й більше. Не дивно,

³ Реґімент – частина війська, його відділок.

що така потужна армата, вибухнувши залпом гарячої картечі, могла зупинити назавжди сотні й сотні комонників, котрі летіли на польські укріплення.

Що стосується організації коронного війська Речі Посполитої, то вона була такою: на чолі його стояли призначені сеймом гетьмани – великий коронний, тобто головнокомандувач усіма військовими силами держави, і його заступник – коронний польний гетьман, котрий здійснював командування військом безпосередньо на полі бою. Гетьманам підпорядковувалось наймане військо кількістю близько 10–12 тисяч жовнірів. Військо це, згідно закону, утримувалося за рахунок королівських маєтків, використовуючи чверть (*лат.* *кварту*) цих доходів, тому носило назву кварцяного війська. Окрім кварцяного війська гетьманам підпорядковувалось українське реєстрове козацтво. З точки зору роду військ, реєстровиків можна було віднести до легкої кавалерії, щось на кшталт драгун, з тією лише різницею, що козаки були природженими вояками, жили війною і відточували свою військову майстерність як у боях за інтереси корони, так і у походах на Крим і за Чорне море задля захоплення здобичі й визволення з бусурманського полону християнських бранців. Кількість реєстрових у різні періоди змінювалася і налічувала від трьох до десяти тисяч козаків. Відношення польських магнатів до реєстровиків було дивним, принаймні з огляду на ту користь, яку від нього мала корона в десятках битв проти зовнішніх ворогів, таких як Османська імперія,

Кримське ханство й Московське царство. Реєстрові полки намагалися зменшити за будь-якої нагоди, а при можливості й взагалі розформувати. Зрештою таке відношення призвело до того, що на заклик Богдана Хмельницького реєстрове козацьке військо відгукнулося досить жваво, полишивши польських рейментарів і майже у повному складі перейшовши на бік бунтівного гетьмана.

Та все ж основною силою у війську Речі Посполитої було «шляхетне посполите рушення», тобто шляхта королівства і війська феодалів, котрі прибували під знамена короля, якщо очікувалась по-справжньому велика битва або державі загрожувала небезпека. Кількість посполитого рушення зазвичай значно перевищувала кількість кварцяного війська, адже деякі магнати мали під своєю орудою справжні армії. Так, наприклад, воєвода руський князь Ієремія Корибут-Вишневецький мав у 1648 році 4 тисячі власного війська. Не набагато відставали від нього такі феодали, як Мартин Калиновський, Микола Потоцький, Стефан Чернецький, князі Острозькі, Заславські, Корецькі та багато інших. І хоча шляхта посполитого рушення часто-густо не визнавала над собою влади й важко піддавалась керівництву, вона була вагомою силою, з якою неможливо було не рахуватися.

Саме з таким військом, котре не знало поразок протягом багатьох років, мав битися Богдан Хмельницький, згуртовуючи навколо себе невдоволених владою козаків та селянство. Кого ж зміг зібрати гетьман під своїм бунчуком і як зумів

пройти на чолі своїх полків переможним маршем від Жовтих Вод до Львова, завдаючи поразки за поразкою полякам?

Як можемо здогадатися, Хмельницькому, котрий вигнанцем прибув на Січ і отримав гетьманську булаву від запорізького товариства, не довелося винаходити велосипед. Козацьке військо, що з славою й тріумфами протистояло навалі чвертьмільйонної армії турецького султана Османа II ще під проводом Петра Сагайдачного, а потім неодноразово воювало як на суші, так і на морі з ворогами православної віри й української нації, мало чітку організацію й уявлення про тактику й стратегію ведення війни. На чолі війська, яке територіально було поділене на полки та сотні, стояв вибраний козацькою радою гетьман. Йому підпорядковувалась генеральна старшина: генеральні осавул, хорунжий, бунчужний, обозний, суддя, писар, пушкар і кантаржей. Приклад гетьманської канцелярії, що займалася командуванням війська в цілому, наслідувала полкова старшина. Полковнику підпорядковувались полкові осавул, хорунжий, бунчужний і так далі. В свою чергу кожен полк ділився на сотні кількістю по 200–600 козаків, старшина котрих мала таку саму структуру, як старшина генеральна й полкова.

Так само, як і у польському війську, козацькі підрозділи було поділено на кавалерію, піхоту і артилерію, з тією лише відмінністю, що козацька кіннота не мала у своєму складі важко озброєних хоругв. Натомість козацьких комонників можна було порівняти з польськими драгунами. Ще од-

нією істотною відмінністю Війська Запорізького від польської армії можна вважати питому вагу піхоти і відношення до її ролі у війні. Існує багато свідчень сучасників козаччини про те, що козацька піхота була однією з найсильніших у Європі. Козаки, озброєні вогнепальною зброєю, знаходячись під прикриттям укріплень, що їх швидко будували у разі необхідності з возів обозу, могли успішно протистояти десятикратно переважаючому їх ворогу. Запорожці, поєднуючи відчайдушну сміливість і презирство до смерті з військовою дисципліною та вмінням битися в складі полку або сотні, не раз доводили, що піхота є важливою складовою сучасної війни. Бундючне польське панство неодноразово платило ріками крові за таку науку. Немов штормова хвиля обскелі, розбивалися іноді атаки гусар та рейтар об вишикуваних у фалангу козацьких пікінерів. Не програвала полякам в прицільності й козацька армата. Хоча, справедливості заради, потрібно сказати, що в чисельності артилерії козаки майже завжди поступалися полякам, іноді компенсуючи відставання за рахунок захоплених у них же гармат.

В озброєнні й екіпіруванні, як говорилося вище, армія Богдана Хмельницького була подібною до армії Речі Посполитої. Не схожою, як показав перебіг війни, козацька армія виявилася в іншому: в здатності йти до перемоги попри біль поразок, в рівні бойового духу й спроможності самопожертви задля звільнення України від колонізаторів.

На службі польських королів і європейських володарів

Того, хто хоч трохи цікавився історією козащини, напевне, завжди дивував брак інформації про її героїв. Надзвичайно мало дійшло до нас відомостей про людей, котрі творили історію України на зламі XVI–XVII сторіч. Про деяких з них маємо уривчасті дані, про інших записи хоч і збереглися, але несуть у собі масу протиріч. А стосовно деяких козацьких звиятців, можна сказати, що пам'ять про них доніс лише народний фольклор. Не уник такої долі й гетьман Хмельницький. Хоча, задля справедливості, ми повинні погодитись з тим, що з-понад решти людей, котрі у ті часи воювали за волю України, тримали у руках полковницькі, отаманські перначі й гетьманські булави, образ Богдана Хмельницького, безумовно, найяскравіше висвітлений у працях сучасників і дослідників історичних подій більш пізніх епох. Його боротьбі присвячено велику кількість наукових робіт, трактатів, художніх творів і ліричної поезії. Але навіть після стількох досліджень і описів період у житті гетьмана до 1648 року залишає надзвичайно багато недоумок, протиріч і білих плям. Досі науковці сперечаються навіть про дату народження майбутнього гетьмана, про його походження, походження його батьків. Однак залишимо та-

кі суперечки, адже нас насамперед цікавлять бойові походи Богдана Хмельницького.

Найвірогідніше, і у цьому погоджуються майже всі історіографи гетьмана, його бойове життя почалося у 1615–1620 роках. Принаймні перша з відомих згадок про участь Богдана Хмельницького у битвах пов'язана з датою 17 (у декотрих джерелах 20) вересня 1620 року. Саме тоді розпочалася трагічна для Речі Посполитої Цецорська битва. Вона відбулася, як можна зрозуміти з назви, поблизу невеличкого селища Цецора, розташованого біля міста Ясси, тодішньої столиці господарів Молдови. Польське військо, в складі якого знаходився і невеликий реєстрового воїнства, вирушило на допомогу молдавському господарю Гаспару Граціані у війні проти турків. Молдова, котра перебувала під протекцією Високої Порти, боролася зі своїм турецьким сюзереном й покладалася у цій боротьбі на Річ Посполиту. На початку вересня великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський на чолі кварцяного війська і шляхетного посполитого рушення вирушив до Молдови, переправився через Дністер і в районі міста Ясси з'єднався з Граціані, полк якого налічував досить незначну силу – близько 600 гвардійців. У складі ж свого війська Станіслав Жолкевський мав близько 10 тисяч жовнірів, 7 тисяч з яких склали кавалерійські хоругви. Скоро до Цецори прибув і командувач турецького війська – Іскандер-паша, разом з ним йшла татарська орда під орудою мурзи Кантемира.

Від самого початку все складалося не на користь поляків, адже кількість турецько-татарського війська відчутно перевищувала сили Жолкевського. Також відіграла свою роль і поспішність спорядження армії та недалекоглядність польського командування, котре аж ніяк не розраховувало на незрозумілу поведінку Граціані, полк якого скоріше можна було вважати його досить багатолюдним почтом, аніж відчутною допомогою у майбутній битві. Не перестали невдачі переслідувати Жолкевського й після початку битви. Яничари паші Іскандера виявилися досить вправними вояками, а Граціані взагалі зрадив і утік зі своїми гвардійцями з поля бою, залишаючи поляків і реєстрове козацтво наодинці з переважаючим ворогом. Тож не дивно, що перший бій закінчився для Станіслава Жолкевського поразкою і його військо попало в оточення. Це був, так би мовити, початок кінця. Далі поляки і козаки завдяки безмірній мужності й самопожертві зробили спробу вирватися з оточення. Більше тижня продовжувався похід польського війська до Дністра, метою якого для Станіслава Жолкевського було збереження хоча б залишків шляхетного гонору й власного життя, якщо не слави непереможеного воїна й талановитого полководця. Польські хоругви й реєстрові козацькі полки просувалися з боями, втрачаючи у сутичках з ворогом все більше бійців. Але зберегти військо Жолкевському не вдалося. 7 жовтня 1620 року на Поділлі (в районі міста Могильова) польське військо перестало існувати. Об'єднаними ударами туре-

цьких бюлюків і татарських орд периметр табору Станіслава Жолкевського було прорвано, і всередині польського обозу почалася різанина. Самому великому коронному гетьману за наказом паші Іскандера яничари відтяли голову. Загинула майже вся верхівка польсько-козацького війська. Так, наприклад, під час переправи через Прут потонув найвпливовіший землевласник східного Поділля, староста вінницький і брацлавський Валентій-Олександр Калиновський, а Станіслав Конецпольський, староста барський і майбутній коронний гетьман Речі Посполитої, був захоплений у турецький полон і три роки був змушений дивитися на світ крізь ґрати Босфорської тюрми у Стамбулі.

Серед сотень бранців, на котрих перетворилися жовніри його величності, був ще один полоненик, можливо, на той час не такий прославлений і титулований як пан Станіслав Конецпольський, але здатний привернути нашу увагу – козак реєстрового козацького війська Богдан Зиновій Хмельницький. Згідно скупим і неперевіреном відомостям, що дійшли до нас крізь століття, молодий Богдан, стримуючи турецькі атаки пліч-о-пліч з рештою козаків і своїм батьком Михайлом Хмельницьким, мимоволі став свідком смерті батька під час різанини, вчиненої турками на шляху відступу польської армії. Ця подія так вплинула на свідомість Богдана, що він, не в змозі стримати себе від люті й душевного хвилювання, кинувся у саму гущу ворогів, на вірну смерть від ворожих списів та ятаганів. Слід сказати, що такі випадки іноді трап-

лялися під час бою. Захоплені азартом або втративши здатність тверезо мислити від болю чи хвилювання, бійці покидали свої шеренги, де їх прикривала не лише власна зброя, а й зброя товаришів по фаланзі, і кидалися на ворога поодиноці. Майже завжди такі дії закінчувалися смертю відчайдухів. Але доля помилувала Богдана Хмельницького. Він залишився жити, хоча на два довгих роки попав у турецький полон. Так закінчився перший з відомих походів, що у них брав участь Богдан Зиновій Хмельницький.

Про час, проведений Богданом Хмельницьким в полоні у турків, теж не маємо підтверджених на академічному рівні відомостей. Натомість ті крихти інформації, що збереглися, повідомляють, що майбутній козацький гетьман потрапив у якості невільника-перекладача на службу до командуючого турецьким флотом, капудан-паші. Живучи в Стамбулі, в районі Касим-Паша, Хмельницький добре опанував турецьку мову, познайомився з організацією турецьких збройних сил, а також завів деякі особисті знайомства, які пізніше дуже стали йому в нагоді, коли Богдан вже як гетьман самостійної козацької держави вів перемовини з Османською імперією. Одним з таких турецьких високопосадовців, що з ними Богдан Хмельницький пізніше підтримував близькі стосунки, був командир яничарського корпусу Бектеш-ага.

За два роки з полону Хмельницького викупили (за однією версією козаки, за іншою – його мати Агафія). З цього можемо зробити наступний висновок: Богдан Хмельницький на-

віть у молоді роки не був пересічною людиною. Адже далеко не кожному полоненику з тисяч і тисяч, що їх завозили турецькі й татарські війська з Європи, випадала висока честь бути перекладачем при особі такого значного урядовця, як головнокомандувач флоту Оттоманської Порти. Натомість їх чекала важка праця на галерах або смерть. Отже розумові здібності, які врешті-решт привели Хмельницького до вищої посади у козацькому війську, були помітними ще в роки його молодості, а уміння обернути найнесприятливіші обставини на власну користь призвели до того, що бусурманський полон, який багато хто з сучасників Хмельницького прирівнював до лютої смерті, був для молодого Богдана гарною життєвою школою й став в нагоді в майбутньому.

Після турецького полону діяльність Богдана Хмельницького на досить великий проміжок часу випала з поля зору істориків. Судячи з усього, Хмельницький продовжив службу в Чигиринському полку реєстрового війська, замінивши на посту сотника свого батька, що загинув під Цецорою. (Про цей період життя Богдана не збереглося певних відомостей.) З'являється майбутній гетьман на історичній арені уже напередодні хвилі козацько-селянських повстань, що накрила Україну в 1635–1638 роках. Тепер Богдан Хмельницький займає у реєстровому козацькому війську уряд генерального писаря, посаду на свій час досить впливову, щось на зразок начальника штабу сучасної армії. Проте повстання Павлюка, Скидана, Гуні та Остриниці вкрай негативно вплинули як на

долю українського козацтва, так і на кар'єру самого Богдана Хмельницького. Надто потужною силою на той час було військо польське, надто роздрібненими козаки. Україну було залито ріками крові, а квіт її козацтва знищено на полях битв або на плахах польської столиці. І хоч Богдан Хмельницький особисто, скоріш за все, не приймав участі у заворушеннях, на його кар'єрі теж позначилися каральні санкції, що їх застосувала польська корона до непокірних козаків: уряд генерального писаря було скасовано разом із скасуванням посади гетьмана й козацького самоврядування у війську. Місце на чолі реєстрових полків зайняв призначений сеймом командуючий, а Богдан Хмельницький з генерального писаря був понижений до сотника у Чигиринському полку.

Наступного разу ім'я Хмельницького з'являється перед нами уже зовсім в іншому світлі, а саме – в якості одного з командирів козацького корпусу, що у 1646 році прийняв участь в Тридцятирічній війні під приводом видатного французького полководця принца Конде й допоміг останньому домогтися однієї з славетних перемог – захопити Дюнкерк, потужну фортецю неподалік від Па-де-Кале.

У 1646 році виснажлива й кровопролитна Тридцятирічна війна католицької династії Габсбургів і протестантських князівств Священної Римської імперії, Швеції, Данії і Франції добігала свого кінця. Почавшись ще у далекому 1618 році, вона стала найкривавішим військовим конфліктом у Європі того часу і за своїм трагізмом, згідно з оцінкою деяких

дослідників, може бути поставлена в один ряд із страшними світовими війнами XX століття. З мапи Європи зникали цілі держави, винищувалося населення великих міст і малих селищ, люди гинули десятками тисяч від зброї, голоду і хвороб. Лише втрати серед мирного населення Німеччини у той час оцінюються у 6 млн людей, втрати ж таких країн, як Франція і Чехія – у один і два мільйони людей відповідно. Колосальна цифра, якщо взяти до уваги те, що у XVII столітті населення Європи було у десять з лишком разів меншим за ту чисельність, яку маємо сьогодні.

До 1646 року Габсбурги вже майже втратили надію на перемогу, значно ослабла й Іспанія. Проте здаватися вони не збиралися. Одним з найміцніших форпостів католицького угруповання на голландському побережжі Північного моря залишався Дюнкерк. Тут і розгорнулися події, наслідком яких стало залучення на службу до принца Конде двотисячного козацького корпусу на чолі з Богданом Хмельницьким.

Роком раніше герцог Орлеанський, під чиїм проводом змушений був воювати геній військового мистецтва того часу Людовік II де Бурбон-Конде принц де Конде, відомий нам під ім'ям Великого Конде, після кровопролитної й дорогої кампанії зміг взяти за допомогою осади фортецю Мардік, що знаходилася неподалік від Дюнкерка і являла собою стратегічний ключ до оволодіння ним. На цьому герцог і зупинився, вважаючи за доцільне вдовольнитися скромними лаврами й швидше повернутися до Парижа, залишаючи коман-

дування знесилою і стікаючою кров'ю десятитисячною армією принцу Конде. Від'їзд принца Орлеанського, як і його лаври переможця, не скасував навіть той факт, що за кілька днів після захоплення фортеці іспанці, старанно контратакуючи, повернули собі Мардік. Принц Конде залишився сам на сам з сильним супротивником. Тут і настав час згадати минулорічні переговори у Фонтенбло під Парижем, де Конде дійшов згоди з козацькою старшиною Речі Посполитої у питаннях найму на службу кількох тисяч козаків, вояків відомих своєю майстерністю й невибагливістю під час багатьох минулих кампаній на європейському театрі. Полетіли листи у Чигирин, і скоро дві тисячі реєстровиків, з тих що залишилися у козацькому війську після чисток, учинених польською владою, завантажилися у Гданську на кораблі, щоб взяти курс на Па-де-Кале і далі у табір принца Конде. На чолі корпусу були Богдан Хмельницький, а також полковники Сірко і Солтенко. Спочатку козаків було розташовано в Кале, з таким розрахунком, щоб вони могли приєднатися до основних сил принца протягом двадцяти чотирьох годин. Проте за кілька днів почалася осада Дюнкерка, і Богдан Хмельницький повів своїх людей у дюни й болотисті низини, які, власне, і були околицями Дюнкерка. Після кількох днів напружених боїв, що їх козаки вели на рівні з кращою гвардією принца Конде, Дюнкерк капітулював. Хмельницький показав себе під час осади як здібний полководець. Його ім'я стало відомим і авторитетним серед запорізької сіроми, як людини, котрої не

оминає військове щастя, що, безумовно, прислужилося майбутньому гетьману, коли на початку визвольної війни він був змушеним звернутися до запорожців за допомогою. Так завершився другий з відомих походів Богдана Хмельницького. Тридцятирічна війна догорала у Європі останніми вогнищами пожеж, добігала свого кінця й польська «золота доба». Україна й Польща, такі близькі й одночасно далекі в своєму нерозумінні одна одної, застигли на порозі подій, після яких вони вже ніколи не будуть такими, як раніше. А на початку тих знакових для нас подій стояв саме він, чигиринський сотник Богдан Зиновій Хмельницький.

Напередодні пожежі

Велика кількість науковців вивчали мотиви, що призвели до війни, розпочатої Богданом Хмельницьким у 1648 році проти польської корони. З прискіпливістю вишукували вони документи тієї епохи, свідчення сучасників, соратників і ворогів великого гетьмана. Кропітка праця істориків, що ще більш ускладнилася від того, що повинна була проводитись на території і з дозволу урядів багатьох країн (Польщі, Швеції, Росії, Туреччини та багато інших), врешті дала свої результати. Завдяки цьому ми знаємо про той період в житті самого Хмельницького і українського народу значно більше, аніж про роки до Національно-визвольної війни. Тож спробуємо проаналізувати, як так сталося, що поміркований представник реєстрового козацтва, шляхтич за походженням, котрий користувався особистою прихильністю короля Владислава IV, став чи не найлютішим ворогом Речі Посполитої і вождем, на якого очікувала Україна від часів Брестської унії 1596 року й повстання Северина Наливайка.

Власне, те що він не є ворогом короля, Богдан Хмельницький стверджував не лише до того, як утік на Низ і почав збирати військову силу для походу на Річ Посполиту. Навіть після того як поїхав до Криму і заручився підтримкою кримського хана Іслам-Герая у боротьбі проти поляків, Хмельницький підкреслював: лише на згубу особистим

ворогам, не королю, накопичує він сили. Те, що він є слугою його королівської величності, Хмельницький стверджував навіть після битв при Жовтих Водах і Корсуні, внаслідок яких військо коронного гетьмана Речі Посполитої перестало існувати, а сам Микола Потоцький змушений був поїхати до Криму у якості ясиру. Чому ж наприкінці 1647 року Хмельницький був визнаний злочинцем і під страхом смертної кари змушений був утікати під захист січового братства? Рік 1647 видався для Хмельницького нещасливим. Спочатку протистояння з молодим Олександром Конецпольським з приводу ґрунтів, які були маєтністю Хмельницького, переросло у відкриту війну, що її староста вів руками свого васала, підстарости Чаплинського. Та війна обернулася зовсім не на користь Хмельницькому – надто впливові люди протистояли йому. Хоча батько Олександра, великий гетьман Станіслав Конецпольський помер ще минулого року, молодий гетьманич показав, що має хватку не гіршу, аніж у покійного родителя. Шляхом підкупу й обману він заволодів королівським універсалом на право володіння феодалом під назвою Мліївський ключ. До Мліївського ключа належав і Суботів, маєтність Хмельницького, дарована предкам Богдана Хмельницького за вірну службу короні. Проте Олександра Конецпольського зовсім не турбував цей факт. Він вирішив будь-що заволодіти землями, що належали Хмельницькому й приносили надто вже гарний прибуток. Врешті, як ми усі знаємо, усе обернулося наїздом Чаплинського на хутір Суб-

отів, під час якого хутір було знищено, а майно Хмельницького пограбовано. Загинули близькі Хмельницькому люди. Але на цих трагічних подіях все не закінчилось. Вочевидь магнати вирішили звести зі світу свого ворога, яким вважали Хмельницького, раз і назавжди. В хід пішли найбрудніші методи: від підсилення найманих вбивць до наклепів у суді. До перших можемо віднести той факт, що сам Хмельницький, вже будучи гетьманом, згадував випадок, коли підіслані ворогами вбивці несподівано накинулися на нього і один з них вдарив його шаблею. Тоді, за свідченням Хмельницького, «лише місярка залізна врятувала, а кільчаста бармиця на шиї була перерубана й лише на чотирьох кільцях трималася». І якщо наймані вбивці не змогли впоратися з козаком, досвідченим у військовій справі, судові крюкотвори таки доконали його – Богдан Хмельницький опинився у в'язниці. Невідомо, як би склалася доля України, коли б його не випустив на волю полковник Кричевський, кум гетьмана. Вочевидь тут зробили свою справу родинні зв'язки, бо Кричевський добре знав, яку відповідальність бере на себе, відпускаючи на поруки кількох дрібних старшин Чигиринського полку і особистого ворога Олександра Конецпольського. Крім цих обставин можемо припустити, що Кричевському було відомо про королівські листи, що їх мав при собі Хмельницький і які могли підняти справжню бурю у міжнародній політиці, коли б попали не за призначенням. Про ці листи слід розповісти докладніше.

Справа у тому, що в середині 40-х років XVII століття не все так гладко було у самому державному устрої Речі Посполитої, як могла про те свідчити назва – «золота доба». Король Владислав IV, передостанній монарх династії Ваза, унаслідував королівський титул від свого батька Сигізмунда III, померлого у 1643 році. Проте йому був зовсім не до вподоби власний статус виборного монарха, якого будь-якої миті, згідно законів Речі Посполитої, міг переобрати сейм. Адже що є сейм? Сейм – це магнатство. Сукупність кількох десятків найбагатших і найвпливовіших у державі родів, таких як Потоцькі, Калиновські, Конецпольські, Жолкевські, Вишневецькі, Корецькі, Заславські, Острозькі та інші. Ці люди, власне, й були справжніми повелителями Речі Посполитої, з чим Владислав IV миритися не збирався. Але, не дивлячись на формальний статус короля, що міг протиставити магнатам Владислав? Його сили були надто слабкими у порівнянні з шляхетним посполитим рушенням, котре, у разі загострення, неодмінно кинув би проти королівського війська сейм. Тож Владислав, замисливши реформувати владу Речі Посполитої у бік збільшення повноважень короля і відповідно зменшення ваги сейму, неодмінно повинен був шукати допомоги на стороні. А хто ж ще міг стати у пригоді в такій делікатній справі, як не козацтво? Ті самі мужні, умілі й невибагливі воїни, котрі не раз уже приходили йому на допомогу, як-от у 1618 році під час Московського походу Владислава IV, тоді ще королевича. Або у 1621-му, ставши з

ним пліч-о-пліч під Хотиним і врятувавши Річ Посполиту від османської навали. І хоча козацтво натерпілося під час ординації 1638 року від польської влади, король не мав сумніву, що його заклик буде почуто. Тож надав генеральному осавулу Івану Барабашу скріплені малою державною печаткою листи, у яких закликав козацтво до співпраці й пропонував для початку оплатити державним коштом кампанію козаків проти кримського хана, васала Туреччини, справедливо вважаючи, що після неї він отримає прихильність козацької старшини й зможе опертися на реєстрове військо у своїй боротьбі з магнатами. Саме ці листи опинилися у руках Богдана Хмельницького і з ними він вирушив на Січ. Над Польщею нависла загроза помсти від Туреччини, коли б у Стамбулі дізналися про наміри короля, а перед її королем виникла б загроза помсти магнатів за спробу відібрати у них владу у державі, а також за провокацію супроти такого впливового гравця, як Туреччина. Серед таких інтриг полковник Кричевський легко міг позбутися голови за сприяння зникненню Хмельницького. Проте його це не зупинило. Ніхто не знає, які думки роїлися в світлій голові пана полковника, коли він отримав універсал з наказом ув'язнити того, з ким поєднав його Святий Хрест, але історія донесла його безпрецедентне рішення – всупереч наказові охороняти заколотника як зіницю ока до суду над ним, Кричевський, коли до нього прийшли з проханням відпустити Богдана вірні Хмельницькому сотники Чигиринського полку Бур-

ляй, Вешняк і Токайчук, випустив того. Випустив на поруки таким самим розбійникам, як і Богдан Зиновій. Саме такою є розповсюджена думка багатьох польських істориків. Звичайно, хіба борець за долю свого народу не є розбійником в очах того, хто волить тримати цей самий народ за бидло? Бидло, яке до того ж приносить колосальний дохід, доки його не підбурюють люди, подібні до Хмельницького.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.